

ISTIQLOL YILLARI O‘ZBEK SHE’RIYATIDA “BADIY SHAKL” TUSHUNCHASI VA UNING KO‘RINISHLARI

Dilorom Tashova

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,

IIV Buxoro akademik litseyi

Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Istiqlol davri o‘zbek she‘riyati o‘zining qator xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Xususan, bu davrda ijodkorlar yangicha badiiy shakllarda ijod qilishdiki, buning asoslari xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotga borib taqaladi. Shuningdek, “badiiy shakl” atamasi turli mabalarga asoslangan holda ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy shakl, ijodiy eksperiment, to‘rtqavatliklar, to‘rtlik, qisqa satrlar, tarona, chorzarb, individual izlanish, qayirma.

Jahon va mumtoz she‘riyat ta‘sirida yuzaga kelgan, faqat bir shoir ijodiy izlanishlari samarasi sifatida ijodiy individuallikni belgilovchi badiiyat hodisasi **badiiy shakl** deyiladi. Rus adabiyotshunosligida “художественная форма”¹ deb yuritiladigan bu termin janr shakllanishi uchun asos bo‘ladi. Badiiy shakl va janr bitta nazariy hodisa emas. Aslida, avval badiiy shakl yuzaga keladi. Agar bu shakl bir necha shoir ijodida takrorlansa, u janrga aylanadi. Janr esa o‘zining tabiatiga, qat‘iy belgilariga ega bo‘ladi. Jumladan, ruboiy janriga xos spetsifik belgilar quyidagilar: asosan, axloqiy-falsafiy mavzularda yoziladi; to‘rt misradan iborat bo‘ladi; hazaj bahrining axram va axrab shajaralarida bitiladi; ikki xil qofiyalanadi: a-a-b-a, a-a-a-a; xose va taronayi ruboiy ko‘rinishlari bor.

Badiiy shakl nazariyasi rus adabiyotshunosligida ancha keng ishlangan. Jumladan, “Badiiy shakl (lot. forma – ko‘rinish, tasvir) – badiiy mazmuni, uning tarkibiy ifodasini o‘zida mujassamlashtiruvchi vositalar va usullar majmui”². Haqiqatan ham, badiiy shakl ijodkorning g‘oyaviy niyatini yuzaga chiqaruvchi, mazmuni ifoda etuvchi vositadir. Y.Mukarjovskiy fikricha: a) badiiy texnika; b) asarning barcha unsurlari va qismlarining o‘ziga xos uyg‘unligi; v) badiiy ijodning ichki, immanent qonuniyatlarga muvofiq rivojlanishi badiiy shaklni tashkil etadi³.

¹ <http://ponjatija.ru/node/886>

² <http://ponjatija.ru/node/886>

³ <http://ponjatija.ru/node/886>

Olimning badiiy shakl haqidagi ikkinchi tasnifi she'riyatdagi badiiy shakl izlanishlariga muvofiq keladi. Ya'ni asarning barcha unsurlari va qismlarining o'ziga xos uyg'unligi badiiy shaklni yuzaga keltiradi va uning badiiy ijodda namoyon bo'lishi esa janr tomonga yo'l ochadi. "Badiiy shakl (lot. forma – tashqi ko'rinish) – keng ma'noda badiiy mazmunning tuzilishi, tashkil etilishi, tashqi ifodasi; tor ma'noda, alohida asarda (yaxlit badiiy shakl) birlikka olib kelingan badiiy vositalar yig'indisi"dir⁴. Darhaqiqat, badiiy shakl ijodkor tomonidan kashf etiladi. Shu jihatdan yaxlitlik kasb etgan badiiy butunlikni ifoda etadi. Bunda terminning tor ma'nosi muayyan ijodkorning shakliy izalanishlarini aks ettiradi. Biz ham tadqiqotimiz davomida "badiiy shakl" atamasini xuddi shu ma'noda qo'llaymiz. Boshqa bir o'rinda "Badiiy shakl – badiiy asarning konstruktiv birligini, uning betakror yaxlitligini bildiruvchi tushuncha. Arxitektura, musiqa va boshqa shakllar tushunchalarini o'z ichiga oladi"⁵, – deb keltirilgan. Binobarin, badiiy asarning konstruktiv birligi, betakror yaxlitligi badiiy shaklni belgilovchi muhim xususiyatlardir. Gegelning fikricha, badiiy g'oya o'z shaklini erkin yaratadi, badiiy asarlarda g'oya mazmuni va uning timsoli bir-biri bilan mukammal uyg'unlikda bo'ladi⁶. Zero, har bir ijodkor poetik fikrni badiiy ifoda etuvchi shaklni o'zi tanlaydi, o'zi yaratadi. M.Baxtinning fikricha, badiiy shakl mazmunga yetaklovchi ko'prikdir. Badiiy asar yaxlit butunlik bo'lib, uning elementlari ana shu yaxlitlikning bir qismi sifatida o'z mazmunini oladi. Badiiy shakl insonning voqelikni idrok etish qonunlari va shartlariga ham mos kelishi kerak⁷. Nazariyotchi olimning badiiy shaklga bergan ta'rif asosli: badiiy shakl mazmunga yetaklovchi ko'prikdir. Bu metaforik o'xshatish ilmiy mohiyatga ega. Biroq ijodkor tomonidan tanlangan badiiy shakl insonning voqelikni idrok etishiga muvofiq bo'lishi kerak.

O'zbek adabiyotshunosligida ham badiiy shakl borasida bir qator ilmiy qarashlar ilgari surilgan. Jumladan, she'rshunoslik masalalari bilan shug'ullangan Jamol Kamol bu haqda yozadi: "Lirikamizning bugungi janr qiyofasini ko'proq qandaydir qorishiq, "sof janr" talablaridan xoli, "universal", sintetik she'riy shakl belgilamoqda. V.G.Belinskiyning "davr g'oyalari bo'lganidek, davr shakllari ham bo'ladi" degan chuqur mazmunli fikrini xotirga olsak, manzara tag'in ham oydinlashadi. Shu ma'noda lirikamizdagi hozirgi hukmron qorishiq janrni davrning

⁴<https://esthetiks.ru/forma-hudozhestvennaya.html>

⁵ <https://terme.ru/termin/forma-hudozhestvennaja.html>

⁶ <https://terme.ru/termin/forma-hudozhestvennaja.html>

⁷ <https://terme.ru/termin/forma-hudozhestvennaja.html>

she'riy shakli deb tavsif qilish mumkin"⁸. Ko'rinadiki, Jamol Kamol bunda ulug' rus tanqidchisi V.G.Belinskiy qarashlariga tayanib, har bir shoir ijodida kechgan badiiy shakl izlanishlarini nazarda tutgan. Adabiyotshunos E.Xudoyberdiyev esa: "... hozirgi shiddatkor ijtimoiy hayotning mazmunini, ruhini chuqurroq, ta'sirchanroq yoritishga imkon beruvchi yangi zamonaviy she'riy shakl va janrlar paydo bo'ldi"⁹ – deb yozadi. Demak, badiiy shakllarning xilma-xilligini shiddatkor zamonning o'zi taqozo qilgan.

Taniqli olim D.Quronov qarashlari bu jihatdan diqqatni tortadi. U she'riy janrlarni beshga bo'ladi va beshinchisi sifatida quyidagilarni ko'rsatadi: "5) individual ijodiy eksperiment tarzida maydonga kelgan janrlar: qayirma (A.Suyun), ignabarg, uchchanoq (A.Obidjon), fiqra (F.Afro'z) va b. Avvalo, bu tasnifning mukammallik da'vosidan yiroq ekanini aytish lozim. Zero, "janrlar (adabiy turlardan farqli o'laroq) tizimga solish va tasniflashga qiyinlik bilan bo'y beradi, bunga o'rlik bilan qarshi turadi". Ikkinchidan, mazkur tasnifdagi janrlarning aksariyati zamondosh shoirlarimiz tomonidan, passiv bo'lsa ham, qo'llanadi. Biroq, tabiiyki, hozirgi she'riyat uchun ularning ayrimlari an'anaviy, boshqa birlari o'zlashma, tag'in birlari esa hali ijodiy tajriba qozonida qaynab turibdi. O'z-o'zidan savol tug'iladi: hozirgi she'riyatning "o'z" janrlari ham bormi?"¹⁰ Binobarin, qayirma (A.Suyun), ignabarg, uchchanoq (A.Obidjon), fiqra (F.Afro'z) bugungi she'riyatning an'ana va novatorlik uyg'unlashgan yangi shakllaridir. Chunki ular "individual ijodiy eksperiment tarzida maydonga kelgan". Ularni janr deb bo'lmaydi. Chunki fiqra faqat Farida Afro'zda, uchchanoq faqat Anvar Obidjonda bor. Olim bu boradagi fikrlarini davom ettirib, yozadi: "I.Sulton mumtoz she'riyatimiz janrlariga to'xtalgach, ular "hozirgi zamon poeziyasida uchrasa ham, poetik mahsulotni bunday xillarga bo'lish rasm emas" deydi. Olimning uqtirishicha, "... she'riy shaklda yozilgan har qanday asar she'r nomi bilan ataladi. Har bir lirika asari dastavval she'rdir, undan keyin ma'lum bir janrga (g'azal, ruboiy, doston, poema, qo'shiq va hokazolarga) mansub asardir"¹¹. Bunda D.Quronov adabiyotshunos I.Sulton bilan bahsga kirishadi. Olimning hozirgi she'riyat janrlarini tasniflashga hojat yo'qligi haqidagi qarashlarini ma'qullamaydi: "E'tibor berilsa, I.Sulton aytgan "she'r" so'zi universal ma'no kasb etayotirki, bu hozirgi she'riyatda yagona – "lirik she'r" nomli janr mavjud degan qarashni eslatadi. Umuman, "poetik qolip sezilmaydigan"

⁸ Жамол К. Лирикада жанрлар масаласи. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1976, №6. – Б.11.

⁹ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Т.: Шарқ, 2008. – Б.221.

¹⁰ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018. – B.391.

¹¹ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018. – B.391

bo'lgach, "janrlar saqlanib qoladimi yoki yo'qolib ketadimi?" savoli qo'yilishi tabiiy"¹². Zero, muayyan she'riy asar qaysidir janrga mansubligini uning tabiatidan, qat'iy belgilaridan aniqlash va ularni tasniflash mumkin bo'ladi. Demak, istiqlol davri she'riyatida kechgan bunday transformatsion o'zgarishlarga nisbatan "universal, sintetik shakl" termini qo'llanganki, bu fikrga qo'shilish mumkin.

Umuman olganda, D.Quronov bugungi jarayonda kechayotgan bu ijodiy izlanishlarni "...individual ijodiy eksperiment tarzida maydonga kelgan janrlar" deya baholaydiki, bu biz tadqiq etayotganimiz badiiy shakl izlanishlarini aks ettiradi. Bugungi adabiyotning faol kuzatuvchilaridan bo'lgan olim J.Eshonqul fikrlari ham badiiy tafakkurdagi yangilanishlarni ifoda etadi: "Adabiyot har doim tilning, adabiy janrlarning ichki imkoniyatlari barobarida tashqi – o'zga adabiyotlardan orttirilgan tajriba bilan chog'ishtirilib, sintez qilish orqali rivojlanadi, uning sarhadlarini kengaytirib boradi... Bugungi milliy adabiyotimizdagi izlanishlar, istaysizmi, yo'qmi, o'z zaminiga tayanadi, chetdan ta'sirlanish orqali adabiy tafakkur imkoniyatlarini kengaytirishga intiladi, uning chegaralarini mavhumlik, mutlaqo yangicha kodlashlar, ramzlar sari surib boradi. Yangi asarlar yaratilishiga maydon hozirlaydi"¹³. Istiqlol davri she'riyatida kechgan o'zgarishlarni "o'zga adabiyotlardan orttirilgan tajriba", "sintez" mahsuli deb baholash mumkin bo'ladi.

XX asrning so'nggi choragi XXI asr boshlari o'zbek she'riyatida shakl va mazmun o'zgarishlari sezilarli ijodiy jarayonga aylandi. Istiqlol davri o'zbek she'riyatida yangi fikr aytish maqsadida o'ziga xos shakllar yuzaga keldi. Ijodkorlarning estetik qarashlari natijasida dunyoga kelgan bunday badiiy shakllar lirikaning rang-barangligini ta'minladi. Zero, "badiiy ijod tabiati mazmunan o'zgarar ekan, u o'ziga xos shakl, obrazlar olami va ifodaga ehtiyoj sezadi. Shuning uchun hamisha yangi janrlar vujudga kelgan, takomillashgan yoxud iste'moldan chiqqan. Ayni paytda, har bir alohida janr tabiatida muttasil sifat o'zgarishi ortib borar ekan, muayyan janr an'anaviy kanonlari haqida gapirish o'rinsizdir. Zotan, janr xususiyatlari konkret asar va uning tabiatiga ko'ra namoyon bo'ladi"¹⁴.

Shu bilan birga, bu davr she'riyati mazmun jihatidan ham yangilandi. Unda xalqona ohang kuchaydi, xalq qo'shiqlari ruhidagi she'rlar yaratildi. Ma'rifiy-axloqiy mazmun kuchaydi. Shulardan kelib chiqib, keyingi yillar o'zbek she'riyatiga

¹² Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018. – B.391.

¹³ Тасаввурнинг синиқ кўзгуси. Фольклоршунос олим Жаббор Эшонқул билан шоир Фахриёр гурунги. // *Yoshlik*, – T., 2018. №1. – B.56.

¹⁴ Ёқубов И. Китобда: Истиқлол.Адабиёт.Танқид... – Тошкент: Турон zamin ziyo, 2015. – Б.110.

xos xususiyatlar va yetakchi tamoyillar quyidagilarda namoyon bo'lganligi kuzatiladi:

1. Mumtoz janrlarda she'r yozishga qiziqishning ortishi (E.Vohidov, J.Kamol, S.Sayyid);
2. Xalqona ohangning kuchayishi (E.Shukur, S.Sayyid);
3. Poetik shakllardagi yangilanish (Usmon Azim, A.Obidjon, F.Afro'z, E.Shukur, I.Subhoni).

Zamonaviy she'riyatimizda yuz ko'rsatgan birlik, ikkilik, uchlik shakllarini H.Umurov, Q.Yulchiyev singari olimlar poetik janr sifatida talqin qilishgan. Jumladan, H.Umurov uchliklarni falsafiy-adabiy janr deya baholaydi¹⁵. Q.Yulchiyev ham birlik va uchliklarni janr sifatida talqin etadi¹⁶. Janr talablari qat'iy bo'lganidan biz birlik, ikkilik, uchlik kabilarni badiiy shakl sifatida talqin etish yo'ldan boramiz.

Shu jihatdan so'nggi yillar o'zbek she'riyatida ham badiiy shakl izlanishlari kechdi va bu jarayon natijasida poeziyada nafaqat uslubiy, balki sifat o'zgarishlari yuzaga keldi. Keyingi yillar o'zbek she'riyatidagi bu transformatsion jarayonlarni ikkiga bo'lib tasnif etish mumkin:

1. O'zbek mumtoz she'riyati ta'sirida yuzaga kelgan badiiy shakllar (ikkilik, uchchanoq, uchpaxsa, g'azalsimonlar, chorzarb, shashqator, beshnavo, qayirma, to'rtqavatliklar, tarona, muqarnas).

2. Jahon she'riyati asosida yuzaga kelgan badiiy shakllar (birlik, ignabarg, o'rtabarmoq, tasbeh, geometrik shakl, sonetlar gulchambari).

Shu jihatdan istiqloq davri o'zbek she'riyati ham shakl, ham mazmuniga ko'ra yangilanib, badiiy-estetik jihatdan o'zgarib bordi. Badiiy tafakkur erkinligi hozirgi zamon o'zbek she'riyatini – istiqloq davri poeziyasini vujudga keltirayotgan omil sifatida zamonaviy o'zbek she'riyatining ham shaklan, ham mazmunan yangilanishiga sabab bo'lmoqda.

Ko'rinadiki, so'nggi yillar o'zbek she'riyatidagi shakliy-uslubiy yangilanishlarning asosiy omillari o'zbek mumtoz she'riyati va jahon she'riyati badiiy-estetik tajribalaridan o'rganishda namoyon bo'lgan. Mustaqillik davri o'zbek nasriga salmoqli hissa qo'shgan yozuvchi, adabiyotshunos olim Ulug'bek Hamdam bugungi o'zbek she'riyati haqida fikr yuritarkan, shunday deydi: "Nazdimda, hozirgi o'zbek she'riyati ifoda usuliga ko'ra taxminan quyidagicha ko'rinishga ega: an'anaviy; xalqona (folklor an'analari doxil); modern; aruz; sinkretik. Ammo

¹⁵ Umurov H. "Uchlik"larning sizga atalgan saboqlari. – Toshkent, 2018. – B.4.

¹⁶ Юлчиев Қ. Ўзбек шеъриятида бирлик ва учлик поэтикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори PhD диссертацияси. – Тошкент, 2017. – Б. 23.

ta'kidlash joizki, dunyoning estetik-badiiy talqini bobida asosan ikkita kuchning musobaqasini kuzatish mumkin: bu an'anaviy va modern oqimlar o'rtasidagi bellashuv¹⁷. Darhaqiqat, mana shu modern yo'nalishi nafaqat badiiy tafakkurning, balki shoir hissiyotlarining tajassumi bo'lgan adabiy shaklning ham yangilanishiga sabab bo'ladi.

O'zbek she'riyatida mumtoz she'riyat ta'sirida birlik, ikkilik, uchlik, beshlik, oltilik singari badiiy shakllar yuzaga keldi. Bu, albatta, zamonaviy o'zbek shoirlarining o'zbek mumtoz she'riyati an'alarini davom ettirishi va jahon she'riyati yutuqlarini adabiyotga olib kirishida namoyon bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Жамол К. Лирикада жанрлар масаласи. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1976, №6. – Б.11.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. T.: O'zbekiston, 2002. – B.503
3. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. T.: Шарқ, 2008. – Б.221.
4. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018. – B.391.
5. Адабиёт назарияси. 2 томлик. 2-т. – T.: Фан, 1979. – Б.267
6. Тасаввурнинг синик кўзгуси. Фольклоршунос олим Жаббор Эшонкул билан шоир Фахриёр гурунги. // *Yoshlik*, – T., 2018. №1. – B.56.
7. Ҳамдам У. Янги ўзбек шеърияти: Илмий мақолалар. – Тошкент: Adib, 2012. – Б.274
8. Ёқубов И. Китобда: Истиклол.Адабиёт.Танқид... – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б.110.
9. Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърияти. – Тошкент: Фан, 2007. – Б.66.
10. Юлчиев Қ. Ўзбек шеъриятида бирлик ва учлик поэтикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори PhD диссертацияси. – Тошкент, 2017. – Б. 23.
11. <https://terme.ru/termin/forma-hudozhestvennaja.html>
12. <http://ponjatija.ru/node/886>

¹⁷ Hamdam U. Erkin badiiy tafakkur va bugungi o'zbek she'riyati. // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – T., 2013. – №48.